

1. Михайло Петрович Драгоманов. Єго юбілей, автобіографія і спис творів. Зладив М. Павлик. – Львів, 1896. – С. 105.
2. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т. 1. – С. 48.
3. Там само. – С. 65.
4. Там само. – С. 67.
5. Там само. – С. 49.
6. Драгоманов М. П. Исторические песни малороссийского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова // Выбранные. – К., 1991. – С. 47.
7. Кістяківський О. Ф. Щоденник.(1874-1885). У двох томах. – К., 1994. – Т. 1. – С. 64.
8. Там само. – С. 414.
9. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. – К., 1970. – Т. 1. – С. 466.
10. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу. – Там само – Т. 2. – С. 320.
11. Франко І. Я. Лист до товариства «Січ» // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К., 1986. – Т. 50. – С. 70.

Катерина Двірня
(м. Київ)

ЛІБЕРАЛЬНІ ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА

В статті розкриваються проблеми формування та розвитку ліберальних поглядів М. П. Драгоманова, поєднання українського ліберального руху із західноєвропейським ліберально-демократичним.

В статье раскрываются проблемы формирования и развития либеральных взглядов М. П. Драгоманова, слияние украинского либерального движения с западноевропейским либерально-демократическим.

Лібералізм, як ідеологічна течія, проповідує ідеї свободи, суверенітету, гуманізму, демократії, які й сьогодні залишаються актуальними.

Істотною ознакою лібералізму є відстоювання мирного, реформістського шляху здійснення перетворень у суспільстві. Витоки лібералізму як сукупності філософських, політичних, правових поглядів сягають у XVII ст., але як самостійна течія він сформувався в середині XIX ст., набув популярності на рубежі XIX – XX ст. Ідейно-теоретичні основи лібералізму були розроблені видатними просвітителами Дж. Локком, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Д. Дідро, Т. Джефферсоном та ін., які обґрунтували пріоритет

особистої свободи людини, рівність громадян перед законом, засади правової держави. Співзвучні погляди висловлювали й українські мислителі, зокрема, Г. Сковорода, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін. У XIX ст. ліберально-демократичні ідеї лягли в основу ряду суспільних і громадських рухів та політичних об'єднань [1].

Ліберальний напрям в українській суспільно-політичній думці накреслив Михайло Драгоманов (1841 – 1895 рр.) – публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ та громадський діяч. Його ідеї були предметом дискусій багатьох ідейно-політичних течій, що відбилися на змісті програм чисельних партій як в XIX ст., так і сьогодні. Він був і залишається великим авторитетом у колах лібералів, демократів, анархістів, соціалістів, але передусім його називають “духовним батьком російського ліберального конституціоналізму”. М. П. Драгоманов вважав, що завдання кожної людини, як і народу, в пізнанні себе і в прагненні дійти до цивілізації. Його життєва позиція, ідейні погляди та теоретична спадщина переконують, що М. П. Драгоманов прагне перенести прогресивні західноєвропейські ліберальні уявлення на український ґрунт та поєднати їх з соціальною і національною ідеями.

Світогляд та ліберальні погляди М. П. Драгоманова формувалися під впливом різних чинників. Так, у родині Драгоманова пишалися своїм походженням із козацької старшини, незалежністю і, навіть, вільнодумством. Один із дядьків Михайла брав участь у декабристському повстанні. Його світоглядні уявлення та політичні вподобання ще з періоду гімназії формували праці М. Карамзіна, Д. Бантиш-Каменського, Ф. К. Шлоссера, В. Г. Прескота, Т. Б. Маколея, Ф. П. Гізо. Зачитувався М. П. Драгоманов “Отечественными записками”, “Современником”, фундаментально вивчав іноземні мови тощо.

Вагомий вплив на М. П. Драгоманова мали його вчителі. В своїй роботі “Два учителі”, він дякує латиністу К. Й. Полевичу та історику О. І. Строніну, що сіяли науку, волю та свободу [2]. Важливим стимулом стало трирічне наукове відрядження за кордон, де він мав змогу слухати лекції європейських професорів, працювати у бібліотеках та архівах Берліна, Праги, Відня, Цюриха, Флоренції. Саме там були підготовлені дослідження “Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе” і “Борьба за духовную власть и свободу совести XV – XVII вв.” [3].

Ліберально-демократичні погляди формувалися також під впливом ідей Кирило-Мефодіївського товариства та громадівського руху, учасником яких був сам М. П. Драгоманов. Яскраво проявилися ліберальні ідеї вченого ще в 40-х роках XIX ст.

Період кінця 50-х – початок 60-х рр. XIX ст. став наступним етапом утвердження ліберальної ідеї в Україні, коли національно-визвольний ліберальний рух набирає форм громад. Саме різноманітний склад учасників громадівського руху зумовив початок та розвиток двох основних течій у

суспільно-політичному житті України другої половини XIX ст.: помірковано-ліберальної та революційно-демократичної. Найчисленнішою та найбільш впливовою була Київська громада, яка нараховувала до 300 чоловік. Ліберальне крило її представляли історик В. Антонович, етнографи Б. Познанський та П. Чубинський. Піднесення ліберально-опозиційних настроїв в Україні мали місце на початку 70-х років. „Старі” громадівці зберегли київську організацію, а поряд з нею починають діяти „молоді” громади в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Єлисаветграді, Харкові тощо.

У 1873 р. члени Київської громади, ліберально-налаштовані історики І. Лучицький, О. Лазаревський, правник О. Кістяківський, мовознавець П. Житецький, економіст М. Зібер, композитор М. Лисенко, антрополог Ф. Вовк, а також М. Драгоманов та інші увійшли до відкритого у Києві Південно-Західного відділення російського географічного товариства [4]. Вивчаючи фольклорні твори, народну пісенну творчість він відслідковував політичні та громадські орієнтації народу, адже погляди на волю і неволю, сімейні і майнові взаємини, на товариські спілки, на всю сферу діяльності людини, які у західноєвропейських країнах були закріплені у конституційних деклараціях (хартія вольностей), у практиці українського селянина фіксувалися передусім у фольклорі [5].

Значне місце у пропаганді ліберальних ідей в другій половині XIX ст. мали часописи ліберально-демократичного спрямування, зокрема, журнал „Основа”, який видавався щомісячно у Петербурзі 1861 – 1862 рр., історико-етнографічний журнал „Киевская старина”, що виходив протягом (1882 – 1906 рр.), а також „Громадська газета”, „Киевский телеграф” тощо. Лібералізм цих видань проявився у відсутності ідеологічної заангажованості, відкритості, доступності, в плюралізмі поглядів. М. П. Драгоманов видавав у Женеві інформаційно-публіцистичний збірник „Громада” (1878 – 1882 рр.), де опублікував ряд матеріалів програмово-теоретичного характеру. „Громада” на відміну від інших видань, що обмежували свої цілі чисто культурницькими завданнями, на пріоритетне місце висунула програму розгортання широкого українського руху. Головною темою “Громади” стало – дати найбільше матеріалів для вивчення України і її народу, його духовних починань і устремлінь до свободи і рівності серед світової спільноти. Громадський діяч М. П. Драгоманов весь час сприяв зміцненню зв’язків між Наддніпрянщиною і Галичиною, між Україною та Європою, втілюючи ідеї лібералізму та демократії в життя [6].

Традиції волелюбності та нескореності українства, сформовані ще в княжі часи та козацько-гетьманську добу, послужили духовним фундаментом опозиційного руху в наступні часи, впливали на формування національної свідомості народу України. Найбільш довершеної форми ліберальна ідея дістала втілення у теоретичній спадщині М. П. Драгоманова, в його доктрині суспільства гармонійно розвинених особистостей,

федеративному облаштуванні країни, демократизації міжнаціональних відносин тощо.

У своїх творах “Про українських козаків, татар і турків”, “Шевченко, українофіли і соціалізм”, “Чудацькі думки про українську національну справу”, “Листи на Наддніпрянську Україну”, “Історична Польща і великоруська демократія”, “Лібералізм і земство в Росії” він виступав проти соціального і національного поневолення народів, обстоював право українців на національне самовизнання у федеративній державі, побудованій на місці Російської імперії [7].

Так, у своїй роботі “Листи на Наддніпрянську Україну” М. П. Драгоманов досліджує ранній лібералізм на українському ґрунті. Він відзначав, що іскорки лібералізму можна бачити тільки в грамотах запорожців кінця XVII ст., а вершиною його може бути умова Кості Гордієнка з Орликом і Карлом XII у 1710 р., що є для того часу цілком утопічною... Далі лібералізм проявляється перед самою смертю Гетьманщини в петиції козацької шляхти 1767 р. Тут можна вже бачити вплив західноєвропейського парламентаризму через молодих козацьких шляхтичів, що, як Скоропадський, побували в Західній Європі [8].

М. П. Драгоманов стверджує, що свідомий федералізм, як і свідомий демократизм зародився в Україні вже після смерті наших історичних автономних інституцій і далеко більше на абстрактно-європейському, ніж на історико-національному ґрунті [9]... В дослідженні прослідковується вплив російських лібералів на український політичний лібералізм. Так, Рилєєв для своїх патріотично-ліберальних дум обирає навіть сюжети з козацької доби (твір “Богдан Хмельницький”, “Войнаровський”), починає писати ще дві поеми “Наливайко” та “Хмельницький”, але, на жаль, не встиг їх закінчити. Сталось це, мабуть, переважно через те, що європейство приходило на Україну через, Петербург та Москву, всеросійську армію, котра, воюючи з Наполеоном, ходила по Європі [10]...

Перебуваючи під впливом європейської ліберальної ідеї, М. П. Драгоманов відстоював концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї об’єднання гармонійно розвинутих особистостей. Шлях до цього ідеалу – федералізм із максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад і областей. У концепції М. Драгоманова ключове місце посідає проблема співвідношення громадянин – громада. У листі до Івана Франка М. П. Драгоманов так викладає своє розуміння моделі нової української держави: “принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні поступові: лібералізм в його найпослідовнішій формі, федералізм – в справах державних, демократизм – в справах соціальних з найтвердішою гарантією – асоціацією в справах економічних, раціоналізм – в справах письменництва, наукових” [11]. Підхід М. П. Драгоманова до проблеми полягав у необхідності пов’язати український національний рух та його програму з європейськими ліберально-демократичними концепціями.

Згодом ліберальні ідеї М. П. Драгоманова перейняли Михайло Павлик, Іван Франко, Богдан Кістяківський. Відомий учений, громадський діяч Іван Лисяк-Рудницький про молодого Франка писав: “у перший період він став соціалістом, але яскравого драгоманівського ліберального й персонального складу” [12].

Ліберальними ідеями М. П. Драгоманова перейнявся його учень Богдан Кістяківський. Значну частину своєї наукової діяльності він присвятив редагуванню та виданню багатотомної праці М. П. Драгоманова “Політичні твори”. У творчості Б. Кістяківського тривалий час визначальною була проблема співвідношення соціальної та ліберальної ідей. У 1902 р. він друкує статтю “Російська соціологічна школа та категорія можливості”, яка ознаменувала його рішучий перехід на позиції лібералізму. Про необхідність поєднання соціальної ідеї з ліберальною йдеться у роботі “Держава правова та соціальна”, яка побачила світ у 1906 р. Надалі послідовниками ліберальної концепції М. П. Драгоманова були Михайло Туган-Барановський, Максим Славинський, Володимир Вернадський, Агатангел Кримський, які значною мірою пропагували ліберальні ідеї в Україні.

В роботах “Турки внутренние и внешние”, “Письмо к издателю “Нового времени” М. П. Драгоманов ставить питання політичної свободи, де аналізував її як “всенародное, земское представительство, с контролем над действиями исполнительной власти, с неприкосновенной свободой лица, слова, сходов, обществ...” [13]. М. П. Драгоманов у конституційному проекті під назвою “Вільна спілка” на перше місце ставив ідею формування держави саме на засадах політичної свободи. Виписуючи, останню, як систему прав людини і громадянина, як свободу совісті, друку, об’єднань, рівність усіх в громадянських правах та обов’язках тощо [14].

“Чудацькі думки про українську національну справу” можна віднести до найяскравіших і зрілих праць М. П. Драгоманова, яка вийшла українською мовою. Перші два видання були надруковані за кордоном в 1891 р., друге – у Галичині. Тільки в 1892 р. українського письменник і вчений І. Франко це видання вводить до широкого обігу. Провідна думка роботи – боротьба проти національної виключності що її культивувало тогочасне українське суспільство і з’ясування питання про культурні запозичення з російської культури з метою успішного політичного і культурного розвитку українців [15]. Автор переконує, що нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусили довести освічену громаду українську й до національного автономізму, з’явилися на Україні в перший раз не в українській одежі, не на українській мові, а на російській.

Основна ідея лібералізму М. П. Драгоманова – утвердження свободи особи. Пріоритет людської особистості робить лібералізм ідеалістичною концепцією, що відрізняє її від анархізму так як вона опирається на правовий державний порядок. Лібералізм виходить з чітко сформованих морально-правових принципів, що і є основою ліберального порядку. Ця течія чітко

відрізняє політичні права, що дають особистості можливість брати участь в управлінні державою, і громадянські права, завдяки яким будується громадянське суспільство – реальна база демократії.

Своєрідно тлумачив М. П. Драгоманов поняття “нація” і “національне”. Націю він розглядав переважно в суспільно-правовому аспекті, як одну з головних асоціацій, інтегруючий фактор і елемент громадянського суспільства. В народній мові бачив спосіб морального зв'язку між людьми. М. П. Драгоманов у своїй праці “Чудацькі думки про українську національну справу” переконував, що сама по собі думка про націю не зможе довести людство до свободи та правди для всіх. Необхідно шукати чогось іншого – загальнолюдського, що було б вищим над усіма національностями та гармонізувало їх відносини. Проте, ця ідея “космополітизму і людства” зовсім не суперечить ідеї національності, а лише творить її вищий порядок [16].

Аналізуючи творче надбання М. П. Драгоманова слід відзначити, що він зробив величезний вплив на розвиток поглядів як галицьких, так і наддніпрянських українців. В середині 90-х років він кинув у Галичину ідею українства, московства та європеїзму, що привело до певних суперечок, непорозумінь, а інколи і ворожості з боку вчорашніх однодумців. Намагання М. П. Драгоманова об'єднати розрізнений український національний рух було невдалим. Однак, ідейний вплив Драгоманова сприяв політичному і національному розвитку української галицької інтелігенції, допомагав їй вийти за межі вузького провінціалізму, зрозуміти свою належність до єдиного українського народу.

М. П. Драгоманов здійснив величезний вплив на розвиток поглядів як галицьких так і наддніпрянських українців. По-перше, на відміну від багатьох українських діячів, він не був упереджено налаштованим проти будь-яких проявів українського національного руху, по-друге, був особистістю, з думкою якої і до порад якої прислухалися, по-третє – він бачив реальну основу для об'єднання різних сил. За свідченням польського історика Л. Василевського М. П. Драгоманов був переконаним, що об'єднання москвофілів з українофілами обох гатунків (як галицьких, так і українських) повинно відбутися тільки на українському ґрунті [17].

Аналіз історичного розвитку в Україні в другій половині XIX ст. а також творчої спадщини М. П. Драгоманова переконує, що в українській політичній думці ліберальна демократична ідея була завжди підпорядкована соціальній та національній ідеям. Ліберальна модель в Україні не набув закінченої форми, а ліберально-демократичний рух в Україні в даний період не призвів до утворення єдиної організації з чіткою структурою та програмою, однак підготував ідейні та організаційні засади ліберальної демократії. Ідеї лібералізму становили ядро світогляду та вчення М. П. Драгоманова. У своїх працях він відстоював ліберальну позицію кожної особи в слові та праці, принцип конституційності та парламентаризму, свободи слова, друку,

віросповідання. Найвагоміший внесок М. П. Драгоманова в теорію лібералізму – це розробка ідеї федералізму, самоврядування, “безначальства”, що становить, по-суті, основу теорії громадянського суспільства.

Провідник українського лібералізму М. П. Драгоманов не відкидав ідею самостійності України, духовного розвитку української нації та виведення її на європейський спосіб буття. Його діяльність, творча спадщина є переконанням того, що все своє життя він віддав служінню народові, утверджуючи основну ліберальну доктрину – людська індивідуальність є найвищою цінністю.

1. Жиленкова І. М. Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина XIX – поч. XX ст.). – Автореф. канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.
2. Драгоманов М. П. Два учителі. Спомини. Вибране. – К., 1991. – С. 575 – 604.
3. Драгоманов М. П. Вибране. – С. 612.
4. Мельничук І. П. Ліберальні ідеї в Україні XIX – початку XX ст. // Матеріали науково-практичної конференції „Становлення ліберального суспільства в Україні: традиції, сучасність, перспективи”. – Київ, 27 квітня 2001 р. – С. 73 – 74.
5. Драгоманов М. П. Вибране. – С. 612
6. Драгоманов М. П. Вибране. – С. 605.
7. Сарбей В. Г. Національне відродження України // Україна крізь віки”. – Т. 9. – К., 1999, – С. 199.
8. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 12.
9. Драгоманов М. П. Вибране. С. 461 – 558.
10. Там само. – С. 153.
11. Драгоманов М. П. Листи до Івана Франка. – Варшава., 1937. – Т. 1. – С. 83.
12. Лисняк-Рудницький І. Іван Франко у своїх німецьких писаннях // Між історією і політикою. – Мюнхен., 1973. – С. 130.
13. Драгоманов М. П. Турки внутрение и внешние. – С. 237.
14. Драгоманов М. Вольный Союз – Вільна Спілка // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 53.
15. Драгоманов М. П. Вибране. – С. 461 – 558.
16. Драгоманов М. П. Вибране. – С. 469.
17. Грінчак Т. Польський історик Л. Василевський про причини розколу в українському національному русі другої половини XIX ст. // Проблеми слов'янства. – 1999. – Вип. 50. – С. 174 – 184.